

2. fejezet

Határtalan nyelv

... amelyben arról lesz szó, hogy egyáltalán nem könnyű megmondani, mi nyelv, és mi nem az; hogy mi a baj a nyelv „függőleges” és „vízszintes” tagolásával, és lényegében minden „réteg- és csoportnyelvvél”, amiről az iskolában tanultunk; kiderül, hogy a nyelvjárásokat sem tudjuk körülhatárolni; és hogy mi a sztenderd és az alapnyelv.

Kosztolányiról mindenki tudja, hogy bolondja volt a nyelvnek, játszott a hangokkal, jelentésekkel, szavakkal, forgatta, szemlélte, kószoltgatta őket, olyasformán, mint amikor a macska szitakötőt fog. De írt is a nyelvről, illetve a nyelvművelésről, egész kötetnyit (*Nyelv és lélek*), nem csoda, ha sok mindenre találunk tőle idézhető szöveget (és sok mindennek az ellenkezőjére is). Ami most itt következik, *Az új magyar nyelv* című írásából származik 1913-ból:

„Nem finom és nem hősi a nyelvünk? Mit törődünk vele. Az élet alkotta, szükségünk van rá, joga van élni. Nekünk fontos az, hogy mindent ki tudjunk fejezni. A nyelv nem üvegalmárium, ahol ritka porcelánok, ezüstneműk és majolika vázák vannak kiállítva, inkább színházi kelléktár, ahol minden csiricsáré össze van halmozva, királyi palást és kolduscondra, középkori vért és hálóing, lándzsa és fogpiszkáló, aranykorona és kucséberkosár. Szeretjük a falut, de szeretjük a ligeti tájszólást is, az éjjeli emberek tolvajnyelvét, a pincérek, a kávéházi árusok, a hordárok dialektusát, a vidéki városkák naiv és hervadt szavait, amelyekben fájóan-idegesen vibrál az élet.”

A következő néhány fejezet erről szól majd: hogy ha a nyelvben valami létezik, az okkal létezik, valakiknek valamiért szükségük van rá, hiszen különben miért használnák. A mindig emelkedett nyelvhasználat pedig valójában nem más, mint kirakat, mesterkélttség. Az előző részt éppen ezzel fejeztük be: mit mond tehát a nyelvtudomány

a nyelvről, ha egyszer nem azt, hogy művelni kell? Nyilvánvalóan elég sok mindent, de nekünk most két alaptulajdonság fontos nagyon: hogy a nyelv változatokban él, és hogy változik. Meglepne, ha ebben a kijelentésben bárkinek morzsányi újdonság is volna. Nem kell nyelvésznek lenni ahhoz, hogy az ember tudjon róla, másképpen beszélünk a barátainkkal, mint idegenekkel, másképp beszélnek a pesti gyerekek, mint a falusi öregek, másképp beszélünk ma, mint beszélt Balassi Bálint. Nagy ügy.

Természetesen tudjuk, hogy sokkal több a hasonlóság a barátokkal és az idegenekkel folytatott beszélgetés, a mai pesti gyerekek, illetve falusi idősek, valamint Balassi Bálint magyarijában, mint a különbség. Éppen ezért izgalmasabbnak látszanak az olyan kérdések, hogy pontosabban mitől függ, ki, mikor, kivel milyen magyart beszél, hogyan tudjuk megkülönböztetni a különböző nyelvváltozatokat, egyáltalán van-e két magyar ember, aki ugyanazt a magyart beszéli, és ha nincs, attól van-e még magyar nyelv? Kinek a magyar nyelve „a” magyar nyelv, és hány nyelvjárása van – ha vannak egyáltalán nyelvjárások.

Ami pedig a változást illeti: miért változik a nyelv? A közhelyválaszt ismerjük: változik a világ, új tárgyak, jelenségek vesznek körül, a régiekre nincs szükség, az új tárgyaknak és jelenségeknek új nevek kellenek, amit nem használunk, annak meg a neve is fölösleges. Jó. És miért vettek át a magyarok a törökből kölcsönszót a gyomor, boka, kar, térd, ész jelölésére? Korábban nem volt nekik ilyesmijük? Miért vették át újra a franciából a *draxsé*-t, ha már egyszer ott volt az ugyanarra a francia szóra visszavezethető *trágya*? Arról már nem is beszélve, hogy miért változik a nyelvten? Minek kellett az a sok múlt idő régen, ha most eggyel is jól megvagyunk? Vagy csak hisszük, hogy jól megvagyunk, de csökkentebb a gondolkodásunk, mint elődeinknek? Menynyivel jobb az a hasonlító szerkezet, hogy *valaminél nagyobb*, mint a régebbi *valamitől nagyobb*? Vagy nem is jobb, hanem rosszabb az új forma? Ez nyelvromlás lenne? De akkor miért a *valaminél nagyobb* szerkezetet tartják „helyesnek” az előíró tanácsok? Miért éppen akkor

kezdett megjelenni a határozott névelő a magyarban, amikor megjelent? Miért nem korábban vagy később, és miért tart egy ilyen folyamat évszázadokig? Miért változik a kiejtés, annak végképp semmi értelme nem látszik lenni. Miért tűnt el a mély *i* a magyarból, és miért éppen akkor tűnt el? És hogyan lehet, hogy ezer év után is ott a hatása a nyelvtanban? Ma milyen változások zajlanak a magyarban? Vajon megváltoztatja-e majd a szórendet más vonatkozásban is az a terjedőben lévő szerkezet, amelyben az igekötő nem válik el az igétől: *ez a kérdés nem megválaszolható?* Mondunk-e majd olyasmit is egy idő után, hogy „az igekötő nem elválik”, abban a jelentésben, hogy „az igekötő nem válik el”? Mennyiben változik majd meg ettől az igekötők funkciója? Egyáltalán: honnan jön ez az új szerkezet, és milyen mértékben fog elterjedni? Megjósolhatók-e a nyelvi változások? Vagy nem jósolhatók meg? Esetleg nem megjósolhatók? Milyen arányban lehetnek az olvasók között, akik szerint teljesen jó mindkét mondat, akik szerint csak az első jó, akik szerint csak a második jó? Hogyan válaszoltak volna erre a kérdésre tíz évvel ezelőtt? És hogyan fognak válaszolni rá tíz év múlva?

Mégsem olyan áttetszően egyértelmű minden a változatoság és a változás körül.

Egyáltalán: mi a nyelv?

Mielőtt elkezdenénk szétcincálni mindent, amit az iskolában a nyelv-változatokról tanítottak, az egyértelműség kedvéért fontos: a *nyelv* fogalom itt csak a természetes nyelvekre vonatkozik, a mesterséges nyelvekre nem – sem az olyan műnyelvekre, mint az ESZPERANTÓ vagy a VOLAPÜK, sem az informatikában, mesterséges intelligencia kutatásában használt, általában „nyelv”-nek nevezett kódkészletekre, mert a természetes nyelvek a lényegüket tekintve mások, mint a mesterséges kódkészletek.

A **nyelv** jelentheti általában véve az emberi nyelvet, azt a valamit (ennél pontosabban egyelőre nem tudunk fogalmazni), amelyet kisebb részben arra használunk, hogy a fejünkben megfogalmazódó

gondolatokat több-kevesebb sikerrel megpróbáljuk eljuttatni más emberek fejébe, nagyobb részben pedig arra, hogy kapcsolatot tartunk fenn más emberekkel, elsősorban azokkal a közösségekkel, amelyeknek a tagjaként élünk. A nyelvi viselkedés tágabb értelmezésben több jelkészletet is magába foglal: a mimika, a gesztusok rendszerét, más szokásokat, beleértve a mozgást, a távolság tartását, az öltözködést és a testre festett, erősített jeleket, ékszereket, jelvényeket. Ha egy kommunikációs helyzetet elemzünk, akkor csak ezekkel együtt teljes a leírás, nem elég a szűkebben értelmezett, csak a verbális jelkészletre vonatkozó elemzés.

A köznapi értelmezésben viszont többnyire csak a verbális jelkészletet hívják nyelvnek, elemeit pedig hagyományosan szavaknak és nyelvtani elemnek szokás nevezni. Bár ez a szétválasztás korántsem olyan egyszerű, amilyennek látszik, szerencsére nincs szükségünk rá: a jelkészlet valamennyi elemét nevezhetjük nyelvi egységnek, legyen az szó vagy nyelvtani funkciót ellátó elem vagy akár kifejtésmód. A nyelvi egységek sajátos rendszert alkotó együttesekbe rendeződnek, ezeket szoktuk fölcímkézni, így áll elő a magyar, a francia, a kínai, az arab és az összes többi nyelv. A címkéknek köszönhetően aztán már könnyedén beszélünk az egyes nyelvek sajátosságairól: a kirgizben ez így vagy úgy van, a svéd így fejezi ki ezt vagy azt. Vannak nyelvkönyvek, amelyekből megismerhetjük a nyelveket, a hozzájuk tartozó nyelvi egységeket szótárak, illetve nyelvtanok rögzítik. Vagy legalábbis azt hisszük.

Nemcsak azzal van azonban baj, hogy a nyelvtan és a szótár nem képes leírni egy nyelvet annak teljességében. Azt sem könnyű megmondani, hol kezdődik, és hol végződik egy-egy nyelv: a sok közös vonást mutató, kölcsönösen érthető nyelvek csak önkényesen határolhatók körül és nevezhetők nyelvnek.

A nyelvészek évszázadokig hiába keresgéltek nyelvi szempontokat annak meghatározásához, mi tesz egy nyelvet nyelvvé. E próbálkozások némelyike egészen meglepő: ezek közé tartozik, hogy akkor nyelv

egy nyelv, ha van írásbelisége, vagy ha van nyelvtanban és szótárban rögzített „normája”. Nem kell különösebben magyarázni, hogy ezek a szempontok használhatatlanok, hiszen nyilvánvaló, hogy magyar nyelv már akkor is létezett, amikor még nem írták le a nyelvtanát, és hogy azok a nyelvek is nyelvek, amelyeknek sosem volt, és ma sincs írásbeliségük.

Jóval makacsabban tartja viszont magát az a vélemény, amely nyelv és nemzet szoros kapcsolatát vallja. Ez nekünk közeli ismerősünk: a nemzetnek saját nyelve van, ez legfőbb összetartó ereje, megmaradásának biztosítója, merthogy nyelvében él a nemzet, de a nyelvnek meg csak nemzetben jók igazán az esélyei a túlélésre. Azt egyelőre ne bolygassuk, hogy egyáltalán mi is a nemzet, enélkül is belátható, hogy ez az elv sem működik. Sem a kurdoknak, sem a baszkoknak nincs önálló államuk, de senki nem gondolná, hogy nincs saját nyelvük sem. Másrészt önálló államiság és eltérő kultúra áll az *amerikai* és az *angol* angol mögött, kiejtésük, nyelvtanuk, helyesírásuk is különbözik, mégis egyaránt angolnak tartják őket. Sokan hiszik, hogy tudják a megoldást: a kétféle angol nem lehet két külön nyelv, hiszen beszélőik kölcsönösen megértik egymást. De akkor miért két külön nyelv a dán és a norvég, a szerb és a horvát, a török és az azeri? Hiszen beszélőik szintén jól értik egymást. Miért állítják a kínaiak, hogy azonos nyelvet beszélnek, miközben több kínai változat beszélői nem értik egymást?

A hosszas próbálkozás után végül egyetlen működőképes szempont maradt: a beszélők döntenek el, hogy nyelvüket önálló nyelvnek tekintik-e, vagy más nyelv változatának, és ha az utóbbi, akkor melyikének. Hiába tartozik a svájci német önálló államhoz és kultúrához, hiába tér el jelentősen a német sztenderd változattól („irodalmi nyelvtől”), hiába korlátozott és felemás az érthetőség beszélőik között (a németek többsége nemigen érti a svájci, a svájciak viszont értik a németek többségét), ha a svájci németek saját „hivatalos” nyelvüknek ugyanúgy a német sztenderdet tekintik, mint a németek.

Ugyanez az oka, hogy a holland–német határon hiába áll közelebb egymáshoz két szomszédos falu nyelve, mint akár a német, akár a holland sztenderdhez, ha a szomszéd falvak történelme úgy alakult, hogy az egyik hollandnak, a másik németnek tekinti saját nyelvváltozatát, s az egyik iskolájában holland, a másikéban német tankönyveket használnak. A határok elég kacskaringósak tudnak lenni ahhoz, hogy alakulhatott volna akár fordítva is, vagy ha a határ pár kilométerrel odébb húzódná, bármelyik irányban, lehetne mindkét falu nyelve akár német, akár holland.

A politikai és kulturális háttér elsődlegességét a legtömörebben egy MAX WEINREICHHOZ kapcsolt, szállóigévé vált *bon mot* fejezi ki: „a nyelv olyan dialektus, amelynek hadserege és flottája van”. Nem kell messzire mennünk, hogy igazat adjunk a szállóige első megfogalmazójának – aki Weinreich visszaemlékezése szerint a hallgatóság egy tagja volt valamelyik bronxi nyilvános előadásán 1943 vége és 1944 június között, de hogy a hozzászóló olvasta-e, hallotta-e az ötletet, vagy maga találta ki, azt nem tudjuk biztosan. Elég az egykori déli szomszédság nyelvi viszonyait megnéznünk: a volt Jugoszlávia nyelvét szerbhorvátnak hívták, ma négy önálló nyelvet különböztetnek meg ugyanezen a területen: az egymástól nyelvileg alig-alig különböző szerbet, horvátot, bosnyákot és montenegróit. Mindez értelemszerűen nem a nyelvi, hanem a politikai változások következménye. Amíg a közös államot szimbolizálta a nyelv, addig az is közös volt, amikor az új államok függetlenségét akarják szimbolikusan is erősíteni, akkor nemcsak saját nevet találnak saját nyelvváltozatuknak, de önálló nyelvnek is tekintik.

Vagyis nyelvi sajátosságok alapján sem nyelv és nyelv, sem nyelv és nyelvjárás között nem tudunk határvonalat húzni. Ezek után nemigen lesz meglepő, hogy az azonos nyelvhez sorolt nyelvváltozatok végképp nem különíthetők el egymástól élesen.

Tanuljunk meg felejtteni

De mielőtt erről beszélünk, nem árt fölfrissíteni, mit tanultunk az iskolában – ha már nem tudjuk fölidézni, akkor is ott lappanghat a gondolkodásunkban, pedig ha meg akarjuk érteni a nyelv működését, jobb megszabadulni „a területi és társadalmi változatok” címen tanult fogalmaktól. A modell az 1970-es évek terméke, de sajnos bőven túlélte a következő évtizedeket is, így, ha nem is teljes valójában, de szemléletében továbbra is ez határozza meg a közoktatásbeli nyelvtanítást, így csaknem mindenki ezzel találkozhatott – kivéve azokat a szerencséseket, akik modernebb, kísérleti tankönyvekből tanultak.

E modell szerint a nyelv tagolódik „vízszintesen”, azaz területileg, ennek megfelelően beszélünk nyelvjárásokról, amelyek „mindmáig többé-kevésbé mentesek maradtak a nemzeti nyelvet létrehozó, viszonylag teljes nyelvi egységesülést létrehozó folyamattól”. És tagolódik „függőlegesen” is, még hozzá réteg- és csoportnyelvekre. Ez utóbbiak közé tartozik az „igényes köznyelv” mint a társadalmi tagolódás csúcán lévő változat, a rangsor alján pedig az argó, amely „elsősorban az alantasabb társalgási stílusban” jellemző nyelvhasználat, „tolvajnyelvi szavakkal”. Valahol a kettő között van az „ifjúsági nyelv”, a „családi nyelvhasználat”, a „hivatalos” és a „közéleti nyelv”, tárgyától függően csúszkál a függőleges tengely mentén a publicisztika nyelve. Szintén a két pólus között vannak a foglalkozási ágakkal kapcsolatos csoportnyelvek, a „szaknyelv”, a „zsargon”, a „hobbinyelv”. És fölöttük, a társadalmi ranglétrán is túl, éteri magasságban lebeg a „viszonylag teljes egységesüléssel” létrejött „nemzeti nyelv”, amely tartalmazza mindazt, ami a nyelvváltozatokban közös.

Az „igényes köznyelv” és a „nemzeti nyelv” nyelvészeti szempontból értelmezhetetlen fogalmak, később részletesen is visszatérünk majd rájuk. Most csak a többi fogalomról röviden. A nyelvjárásokat a modell nem helyezi el a társadalmi ranglétrán, de úgy tűnik, valahol alul lehetnek, hiszen sajátosságaikat annak köszönhetik,

hogy „kimaradtak az egységesülésből”. A „családi nyelv” szintén meghatározhatatlan, hiszen nyilvánvalóan nem egyformák a családok, nem lehet egyforma a nyelvhasználatuk sem. Nemcsak egy pesti, debreceni és pécsi családban beszélnek különbözőképpen, még akkor is, ha a szülők foglalkozása mindhárom családban ugyanaz, a gyerekek egyidősek és azonos neműek stb., de ugyanabban a családban is másként beszélnek a gyerekek, sőt a szülők is, ha jelen van a nagymama, mint amikor nincs, vagy ha például a szomszéd, a postás, az orvos is hallja, mit beszélnek, s nem csak egymás közt vannak. Másképp beszélgetnek étteremben, strandon, a színházi büfében, és hosszasan lehetne folytatni a különböző beszédhelyzetek leírását, amelyekben eltérő módon beszélnek egymással a családtagok. Szintén értelmetlen az „ifjúsági nyelv”, hiszen nincs általában véve ifjúság, úgyhogy nem lehet általában vett nyelve sem, életkori, földrajzi, végzettség szerinti, szakmai és egyéb eltérések nélkül, és itt is kezdhetnénk felsorolni a különböző beszédhelyzeteket, amelyek az „ifjúságból” eltérő nyelvhasználatot váltanak ki.

Hasonlóképp körülírhatatlan a „hivatalos nyelv”, mert lehet szó például szerződészövegről, önkormányzati értesítőről, az ügyintézővel folytatott beszélgetésről, a hivatal lehet például Nagykanizsán, Salgótarjánban vagy Makón, és van még ezer más körülmény, amely értelmetlenné teszi, hogy „a” hivatali nyelvről beszéljünk. Nincs „közéleti nyelv” sem, hiszen akár ugyanaz a politikus is másként beszél parlamenti hozzászólásban, ha népszónoklatot tart, ha politikai műsorban szerepel, másképp beszél saját párttársai között is egy nyilvános kongresszuson, mint egy szűk körű megbeszélésen (vagy amit annak hisz). Ezt szorozzuk meg a politikusok számával, és adjuk még hozzá, hogy más az egyik és másik párt „közéleti nyelve” – igaz, amikor a fönti modellt összerakták, az 1970-es években egyetlen párt volt, nagyjából egyetlen nyelvvél. Érthetetlen, hogy a publicisztika hogyan keveredett ide, hiszen nem nyelvváltozat, hanem műfaj, bármilyen nyelvváltozatban írhatják. Az a kitétel pedig, hogy

ugyanaz a szakkifejezés hasznos, ha nem az elkülönülést szolgálja, de káros „zsargon”, ha igen, önmagáért beszél.

Ha tehát a nyelv változatosságát akarjuk megismerni, nem sokra megyünk az iskolában tanult „vízszintes és függőleges tagolással” – mert nem több, mint laikus benyomások átgondolatlan összegzése. Magán-célra, az életben való eligazodás kedvéért szoktunk magunknak ilyesféle népi elméleteket fabrikálni ételek hatásairól, időjárásról, kertészkedésről, kutyanevelésről, más emberek viselkedésének okairól, politikáról – sokszor működőképesek is ezek a teóriák, ellenőrzött, módszeresen fölépített szaktudásnak azonban akkor sem tekinthetők. Az imént bemutatott modellben nyomuk sincs azoknak az ismereteknek, amelyeket a 20. század első évtizedeinek nyelvtudósai már számon kértek tanítványaikon, s amelyek Kosztolányi idézett mondataiban is megjelentek, akár olvasott ilyesmiről, akár saját megfigyeléseiből szűrte le, amit írt (elvégre a jó író attól jó, hogy nyelvészeti ismeretek nélkül is legalább olyan jól ismeri a nyelvet, mint a nyelvész, csak tudását első-sorban alkalmazza, s nem beszél róla). A modell azonban nem pusztán naiv, de mint láttuk, az eligazodásban sem segít, hiszen fogalmai értelmezhetetlenek.

Sok mindent elárul viszont ez a séma annak a társadalomnak a berendezkedéséről, amelyben született: egyáltalán nem véletlen, ha valakiben az „ifjúsági nyelv” megnevezés és a szemlélet egésze (benne az „elkülönülés” megbélyegzésével) a hatvanas-hetvenes évek „ifjúsági klubos” hangulatát idézi, amikor a hatalom jelölte ki a „kulturált szórakozás” formáit, és az iskolában előírászerűen üldözték a farmert és a fiúk vállig érő „huligánhaját”. A „kommunista nyelvészet” egyik vezető teoretikusa, a tudományos életben és a közoktatásban is nagy befolyással bíró Deme László még 1976-ban is így vélekedett (Deme 1984, 156): „Kifejleszhetnek maguknak sajátos szókincset kisebb-nagyobb társadalmi csoportok is. A nagyobbak közül a városi kispolgárság, az ifjúság, a nagyobb városok alvilága; a kisebbek közül a diákcsoportok, mozgalmi egységek; kártyások, aranyifjak stb. szolgáltat-

nak erre példát. [...] Létrejöttükben sem a szükség, hanem az elkülönülési szándék a fő jellemző. [...] S mivel nem szükségét elégítenek ki, és fölösleges elkülönülést eredményeznek, nem hasznos, s nem is pozitív irányú eltérések az általánostól.” E nézet szerint tehát a nyelvben (is) minden deviancia, ami eltér az „általánostól” (de ki szerint az, milyen kritériumok alapján?), s vannak megtúrt, és vannak nemkívánatos elhajlások. A nyelv változatosságának ezt az igen sajátos leírását tehát nem a nyelv gondos megfigyelése hozta létre, hanem az egységességet favorizáló politikai ideológia.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nincsenek földrajzi, azaz területhez kötődő sajátosságok a nyelvhasználatban, s azt sem jelenti, hogy ne kapcsolódnának nyelvi jellegzetességek azokhoz a tényezőkhöz, amelyek egyébként a társadalomban bármiféle rétegződést hoznak létre, vagy csoportokat alakítanak ki. Mindez azonban egészen másként történik, mint a fent leírt séma sugallja.

A nyelvjárások

Kezdjük az egyszerűbbnek látszó „területi változatokkal” – klasszikus nevükön **nyelvjárásokkal**. A magyar nyelvjárások annyiféleképpen osztályozhatók, ahányan osztályozzák őket – de ez nem hungarikum, előfordul más nyelvekkel is. Valamennyi osztályozási kísérlet meg-egyezik abban, hogy megpróbál néhány markáns közös jegyet keresni, amely többé-kevésbé körülhatárolhatóvá tenne egy-egy nyelvjárást. Azt viszont egyáltalán nem könnyű eldönteni, hogy mi számít karakteres jegynek, és hány kell belőle a nyelvjárás térkép megrajzolásához – ezért aztán az évtizedekig használt egyetemi tankönyv (Kálmán 1966) a délinek nevezett, több nyelvjárást magába foglaló nyelvjárás-típus határait úgy húzta meg, hogy beletartozik Somogy, Baranya, Szeged környéke és a Duna–Tisza közének nyugat felé keskenyedő sávja szinte egészen Budapestig. A szerző is pontosan tudta, szóvá is tette, hogy képtelenség egyetlen nyelvváltozatnak tekinteni a pécsiek és

a szegediek nyelvjárását, mégis ugyanabba a nagyobb egységbe vonta össze őket, mert a határ kijelölésében egyetlen sajátosságot vett figyelembe: hogy előfordul-e *ö* ott, ahol más nyelvváltozatokban *e*-t ejtenek. Karakteresnek karakteres jegy, de egészen biztos, hogy önmagában még ahhoz is kevés, hogy a nyelvjárásnál nagyobb egységnek tekintett nyelvjárástípust jelöljük így ki – ezen az alapon egyetlen nyelvjárástípusnak tekinthetnénk az összes nyelvjárást, ahol meg *e*-t ejtenek ott, ahol a déli nyelvjárástípusban *ö*-t. A most használt egyetemi tankönyv (Kiss 2003) végre szakított ezzel a hagyománnyal, ebben viszont kelet felé nyúlik el hosszan a dél-alföldi nyelvjáróterület, noha igen nehéz volna egy bajait, egy hódmezővásárhelyit és egy gyulaít meggyőzni arról, hogy ők azonos nyelvjárást beszélnek.

Csak látszólag könnyíti meg a helyzetünk, ha két, három, tíz közös tulajdonságot választunk. A szegedi és a hódmezővásárhelyi nyelvváltozat például számos tulajdonságban egyezik, a kívülállónak elsősorban az őzésben – csak hogy a szegediek és a vásárhelyiek meg épp abból ismerik föl, hogy ki vásárhelyi, ki szegedi, hogy a két városban nem azonos módon őznek.

Példák tömegével folytathatnánk tovább a szegény nyelvjáráskutatók panaszait, de hasznosabb, ha föladjuk kategorizáló vágyainkat, és belátjuk, hogy reménytelen küzdelmet vívunk a nyelv változatoságával szemben, hiába keresünk a nyelven belül kényelmesen körülíráható, kompakt kis nyelvváltozatokat.

Éppen a nyelvjárások kutatása adta a kezünkbe azt az eszközt, amely igazolta, hogy lehetetlenség a nyelveket és általában a nyelvváltozatokat elvágólagosan beazonosítani. Elsőként a svájci JULES GILLÉRONNAK a 19–20. század fordulóján készített francia **nyelvtalasz**a mutatta meg látványosan, mennyire eltérőek lehetnek a nyelvi jelenségek elterjedésének határai. Ha térképre vetítjük a különböző nyelvjárási jegyeket, akkor jól láthatóvá válik egy-egy jelenség elterjedésének határa – ezt nevezzük **izoglossának**. Az izoglossák lényegében a régebben lezajlott nyelvi változások lenyomatai, olyasmik,

mint az évgyűrűk vagy a talajrétegek, sok mindent kiolvashatunk belőlük az egykori állapotokról, ez esetben a beszélőközösségekről. Ha föltűnően sok izoglossza nyomvonala esik egybe (ez az **izoglosszanyaláb**), az azt jelzi, hogy a változások földrajzi terjedését valami rendre megakasztotta – lehet ez földrajzi, de politikai határ is –, s hogy a nyelvjárási határ két oldala sokáig stabilan egy-egy erős központ hatókörébe tartozott, a nyelvi újítások ezekből a központokból terjedtek. Ha viszont szabásmintaszzerű, egymást keresztező rajzolatot alkotnak az izoglosszákat jelző vonalak, akkor nagyobb mobilitásra, esetleg élénk kereskedelemre következtethetünk, s arra, hogy vagy nem egyetlen erős, hanem több kisebb centruma volt a területnek, vagy hogy a központ többször változott.

De kell nekünk még egyáltalán foglalkoznunk a nyelvjárásokkal? A magyar közvélekedésre jellemző nézet szerint már nem sokáig, hiszen Magyarországon szinte alig élnek nyelvjárások. Az értelmiségiek nagyrésze boldogan sajnálkozik az „ízes nyelvjárási beszéd” kipusztulásán, nosztalgiával emlegeti MATULA BÁCSIT, de jeges rémület töltene el, ha a gyereke az óvodából matulabácsis, őző, palóc, „debrecenies” vagy bármi hasonló beszédet hurcolna haza (kivéve persze, ha otthon így beszélnek). De nem csak az értelmiségiek csóválják a fejüket, dehogyan, ők nem beszélnek nyelvjárásban. A nyelvjárás iskolában tanított meghatározásából – ez jelent meg a fönti sémában is – már sejt-hetjük, miért ez a tiltakozás.

A magyar nyelvjáráskutatás igen tiszteletreméltó munkákat hozott létre, mindenekelőtt kisebb területek nyelvhasználatának átfogó leírásával – például CSÜRY BÁLINT a Szamoshat, BÁLINT SÁNDOR Szeged, Kiss Géza és Keresztes Kálmán az Ormánság nyelvjárását térképezte föl úgy, hogy adataikat élőbeszédből (azaz nem egyes szavakra rákérdezve) és több nemzedéktől gyűjtötték. A két utóbbi munka már az 1950-es években született, de mentes attól a szemlélettől, amelyet a „vízszintes és függőleges tagolódás” sémája kapcsán megismertünk, s amelynek gyökerei éppen az 1950-es évekre nyúlnak vissza, amikor

a magyar nyelv egységesítését sztahanovista lendülettel akarták véghezvinni – teljes összhangban azzal, hogy a „parasztságot föl kell emelni”, s hogy az osztályok nélküli társadalomban nem lehetnek nyelvi különbségek sem. Az egységesítés élmunkásai azonban azt is fölismerték, hogy ha sikerrel járnak, akkor rohamos tempóban tűnnek majd el a nyelvjárások, addig kell tehát menteni őket az egyik kezükkel, amíg nem sikerül kiirtani a másikkal. Ezért aztán a nyelvjárás kutatást egyfajta értelmiségi közmunkává alakították, az adatgyűjtésbe tanítókat, tanárokat vontak be. Bár teljesen nem szűnt meg az egy-egy terület minél teljesebb leírását célzó kutatói hagyomány sem, elsősorban a magyar nyelvatlaszhoz és a többkötetes ÚJ MAGYAR TÁJSZÓ-TÁRHOZ gyűjtöttek adatokat, nem ritkán kétes módszertannal, eleve olyan idős embereket keresve, akik beszéde a lehető legtávolabb állt a „nemzeti nyelvként” szentesített változattól.

Az egységesítő mozgalom következményeként a nyelvjárások teljesen kiszorultak a nyilvánosságból: az 1930-as, 1940-es évek filmjeiben, rádiófelvételein még bőségesen hallható nyelvjárás kiemtés (beleértve a pestit is), az 1960-as, 1970-es évekre – egy-két idősebb színész-től eltekintve – ez lényegében elképzelhetetlenné vált; sem a rádióban, sem az egyre növekvő szerepű televízióban nem alkalmaztak olyan bemondót, hírolvasót, aki ne az előírt semleges kiemteléssel beszélt volna. A „műveltség terjesztésére” hivatkozva az iskola is mindent megtett, hogy a gyerekeket leszoktassa a „nyelvjárásias beszédről”, nyelvtanórán pedig azt tanultuk, hogy nyelvjárásban már többnyire csak az idős, mezőgazdasági munkát végző, iskolázatlan falusi emberek beszélnek. Érthető, ha ezek után ma a magyarok többsége úgy gondolja, hogy beszéde nem tartalmaz nyelvjárás jegeket: minél kevésbé érzi magát idős, mezőgazdasági munkát végző, iskolázatlan falusi embernek, annál kevésbé tudja elképzelni, hogy nyelvhasználatában vannak olyan jellegzetességek, amelyek alapján jó eséllyel meg lehet mondani, hogy a nyelvterület melyik részéről származik.

Pedig elég, ha a koranyáron fehér vagy kékesfekete gyümölcsöt termő fát megnevezi, máris lehet tudni, hogy a Dunától keletre nőtt föl (vagy a szülei onnan származnak), mert akkor eperfának hívja – vagy a Dunától nyugatra, akkor viszont szedernek. Elég, ha annyit mond, hogy a közértbe megy, máris tudjuk, hogy fővárosi, mert máshol az emberek a boltba járnak. Van, aki felnőtt korában szembesül vele, hogy ki lehet találni nyugat-dunántúli származását, mert a *v* hangokat megelőző *t* helyett *d*-t ejt (*od voltunk*), vagy hogy bizonyos, neki természetes szavakat nem az egész nyelvterületen használnak – a *böszmé*-t például az ország nagyobbik része csak 2006 óta ismeri. Döböntettem már meg nyelvész kollégámat azzal, hogy rákérdeztem, volt-e erdélyi a családban (mint sejthető, igen volt a válasz), mert olyan módon használja a *kell legyen* típusú szerkezeteket, ahogyan csak Erdélyben szokták. És leptem már meg felvidéki nyelvészbarátaimat azzal, hogy a *zavadzál* igét használtam (azt jelenti, hogy „útban van, zavarkodik”), ők ugyanis mindaddig úgy tudták, hogy ez a szó csak a szlovákiai magyar változatokban használatos – ráadásul mindez náluk, egy Nagymegyeren rendezett nyelvészeti konferencián történt, úgyhogy először azt hitték, csak viccelek velük. De én legalább annyira meglepődtem mindezen, mint ők, mert korábban sosem derült ki, hogy a gyerekkorom óta használt szót Magyarországon csak az északi határhoz közeli sávban ismerik.

Lényegében csak szövegmenyiség és türelem kérdése tehát, hogy bárkinek a beszédében találjunk olyan nyelvi egységeket, amelyek alapján kisebb vagy nagyobb pontossággal meg lehet mondani, hogy az illető melyik földrajzi terület nyelvváltozatát sajátította el anyanyelveként, azaz hol tanult magyarul. A valódi kérdés éppen ezért nem az, hogy valaki nyelvjárásban beszél vagy sem – mindenki abban beszél, mert senki nem az űrben tanulta a többi nyelvváltozat fölött lebegő eszményi magyart, hanem a nyelvterület valamelyik részén nőtt föl, ezért beszéde kikerülhetetlenül tartalmazni fog olyan

elemeket, amelyek a nyelvterület meghatározott részén jellemzők. Lehet ebből több, lehet kevesebb, de lesz ilyen.

A „nyelvjárásban beszélés” tehát fokozatokban mérhető: nyelvhasználatunk különböző mennyiségben tartalmaz földrajzi kötöttséget mutató elemeket. Beszélhetünk palócul úgy, hogy alkalmazzuk a palócra jellemző nyelvtani, hangtani, kiejtésbeli szabályok mind-egyikét – és úgy is, hogy csak alig egyet vagy kettőt közülük. Ha ez történetesen olyasmi, amiről a nyelvészeken kívül nemigen tudja senki, hogy a palócra jellemző (a palóc területen élők sem), akkor azt fogják rólunk gondolni, hogy nem beszélünk nyelvjárásban. Ha viszont olyan jellemzőről van szó, amelyet a magyarok többsége könnyedén azonosít a PALÓCCAL, akkor meg, hiába nincs nyoma a beszédünkben más palócságnak, úgy fogják hallani, hogy „palócosan” beszélünk – mostanra az olvasó már mondja is magában, hogy ez a jegy az „ázás” meg az „ózás” (vagyis a többi nyelvváltozat ajakkerekítéssel képzett rövid *a*-ja helyett ajakkerekítés nélkül ejtett rövid *a*, és a többi változat ajakkerekítés nélkül ejtett hosszú *á*-ja helyett ajakkerekítéssel ejtett hosszú *á*, ami persze nem *ó*, csak a kívülállók-nak). De ha nincs ilyen jellegzetesség, a sztenderd kiejtéssel elmondott, sztenderd nyelvtannal összerakott mondatban is bármikor fölbukkanhat egy *zavadzál*.

Nyelvjárásról tehát nem csak akkor beszélünk, ha valaki a kiejtésben, nyelvtanban, szókincsben is valamennyi, az adott földrajzi változatra jellemző jegyet produkálja. Van azonban egy másik fontos dolog is, többször érintettük már: ha valaki „beszél nyelvjárásban”, akár sok, akár kevés nyelvjárási jegyet használ, az nem jelenti föltétlenül azt, hogy mindig jellemzőek a beszédére ezek a jegyek. A beszédpartnertől, helyzettől, témától, alkalomtól függően dönti el, hogy a nyelvjárásra jellemző alakokat választja-e, vagy inkább nem, vagy esetleg némelyiket használja az adott helyzetben, másokat meg nem. Ráadásul a választás ritkán tudatos: a beszélőknek többnyire

fogalmuk sincs róla, hogy egyáltalán választottak, arról meg különösen nincs, hogy milyen szempontok alapján döntöttek.

Másképpen fogalmazva: a nyelv változatossága nemcsak azt jelenti, hogy minden nyelv különböző változatokban él, hanem azt is, hogy ugyanaz az ember is többféleképpen beszél magyarul. Figyeljünk oda erre, mert ez teszi lehetővé egyrészt a nyelv változását, másrészt azt, hogy explicit megfogalmazások nélkül is pozíciót foglaljunk a társadalmi, illetve társas terekben – másként furcsa is, nehezen viseljük, ha valaki folyamatosan emlegeti, hogy ő milyen gazdag, okos, nagyműveltségű, jó társasághoz tartozó vagy éppen közvetlen, jófej, laza, fiatalos. A nyelvi formák közötti választással egyszerűbben és hatékonyabban fejezhetjük ki ezeket a magunkról szóló üzeneteket.

De ez már nem a nyelvi egységek földrajzi kötődéseikhez kapcsolódik, hanem a nyelvi egységek társas jelentéséhez. A földrajzi megoszlást mutató jellemzők (nyelvjárási jegyek) is betölthetnek persze ilyen pozíciójelző szerepet, ha valamilyen egyéb identitásjelző jelentés is társul hozzájuk. Az, hogy valaki *pöthyös* vagy *pettyes* labdáról beszél, csak azt valószínűsíti, hogy a nyelvterület melyik részén él (sőt még ezt sem föltétlenül), de nem jelez sem társadalmi hovatartozást, sem azt, hogy aki mondja, az éppen elegánsnak vagy lezsernek akar mutatkozni. Ha valakitől azt halljuk, hogy *veder*, akkor tudjuk róla, hogy nagy valószínűséggel a nyelvterület északi, észak-keleti részén tanult magyarul (vagy ott él), de ugyanúgy lehet felsőfokú végzettsége, mint nyolc általánosa, társas jelentés nemigen kapcsolódik ehhez a földrajzi jegyhez. Ha azonban azt halljuk valakitől, hogy *tehen*, a földrajzi megoszlás alapján azonosíthatjuk a beszélőt palócként, de mert ez a nyelvjárási jegy társadalmi jelentést is kapott, a legtöbben arra tippelnének, hogy aki így beszél, az iskolázatlan – mert „nagyon nyelvjárásiasan” beszél.

Vagyis aki úgy tudja magáról, hogy nem beszél nyelvjárást, ne kezdjen el: ő is többféleképpen tud magyarul, csak az ő nyelvhasználá-

latában meglévő változatosság zömmel olyan nyelvi egységekre alapul, amelyek társas jelentése nem hordoz egyben földrajzi információt is. Van ebből a fajtából is bőségesen, csak azért vettük előre a klasszikus földrajzi szempontot, mert a nyelvjárások az olvasók számára vélhetően ismerősebbek, mint a szociolektusok és stílusváltozatok. Talán könnyebb lesz így megbarátkozni ez utóbbiakkal is, hiszen jellegüket tekintve a szociolektusok és stílusváltozatok is ugyanolyan elmosódó határú, csupa átmenetiségben létező nyelvváltozatok, mint a nyelvjárások.

Édes anyanyelv és édesanya-nyelv

De előtte jó, ha már most megismerkedünk két fogalommal, mert nélkülözhetetlenek lesznek a továbbiakban: az egyik a sztenderd változat, a másik az alapnyelv (vernakuláris) fogalma. A sztenderd annak felel meg, amit kenetteljesen „édes anyanyelv”-nek hívnak, a másikat a közbeszédben nem hívják sehogy, nem is nagyon tudnak róla, hogy van, pedig ez az, amit valóban édesanyánk – a minket fölnevelő közösség – nyelvének nevezhetünk. A közgondolkodás ugyanis nem tud arról – bár ebben él –, hogy az a változat, amelyet „a” magyar nyelvvel szókás azonosítani, a magyar anyanyelvűek többsége számára nem azonos azzal a változattal, amelyet otthon, elsőként sajátítottak el, és amelyet a legkönnyebben, a legszívesebben, a legkövetlenebbül beszélnek.

Ez a kettősség bele van kódolva az anyanyelv kifejezésbe: könnyen ki tudjuk bontani, hogyan lett az *édesanya-nyelv*-ből édes *anya-nyelv*. Az *anyanyelv* szóösszetétel nem magyar találmány, sok európai nyelv ugyanezekből az elemekből alkotja az ember elsőként megtanult nyelvének nevét: *Muttersprache*, *mother tongue*, *langue maternelle* – valamennyi a latin *lingua materna* tükörfordítása. Az *anyanyelv* jelentésének kettőssége – nagyobb csoport nyelve, kisebb közösségem nyelve – megmutatkozik egykori szinonimáiban: jó ideig az *anyanyelv* riválisa volt a *nemzeti nyelv*, *boni nyelv*, *bazanyelv*, *született nyelv*, *szülőnyelv*,

Akkor a szukszükölés is a művelt beszéd része? Lőrincze Lajos egyik írásában sokat küzdött azzal, hogy elkerülje a körben forgást, de maga is beismerte, hogy nem sikerült: érvelése végül mégis saját farkába harapott, úgy lehetne összegezni, hogy művelt köznyelvet beszél az, aki művelt, a művelteket pedig onnan lehet fölismerni, hogy művelt köznyelven beszélnek.

A kiemelt változat legpatetikusabb megnevezése a *nemzeti nyelv*, amely egyik definíciója szerint „átfogja [a nyelvjárásokat, szaknyelveket, műfaji és műveltségi] részlegtípusokat, s úgy áll felettük, mint a nyelvhasználatnak központi rétege, ideális formája”, és lényegében magába foglalja mindazt, ami közös a különböző nyelvváltozatokban, valamint ez a nemzeti műveltség hordozója is. Sok mindent akartak belezsúfolni ebbe a megközelítésbe, de voltaképpen semmi nincs benne. Mert ha csak a minden magyar nyelvváltozatban közös elemeket vesszük számításba, akkor egyetlen olyan szó, nyelvtani forma sem szerepelhet benne, amely egy-egy változat jellemzője, de olyan sem, amely **változóként** (azaz több lehetséges változatban) él: ad abszurdum nem volna benne a *fel* igekötő, mert annak *föl* formája is van, nem volna része a *benn* és a *bent*, a *felé* és a *fele* (pl. *három felé/fele indulok*); de nem volna része az *a*, hiszen nem minden változatban ejtik egyformán, a *t*, mert azt sem; stb. Csökkent kis nyelvtorzó volna ez a magasan lebegő „központi réteg”.

Mégsem pusztán emiatt nem lehet a „nemzeti műveltség” hordozója, hanem egyrészt mert akkor ugyanott tartunk, mint az „irodalmi nyelv” esetében vagy kimarad a nemzeti műveltségből az ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM, vagy úgy kellene beszélünk, ahogy abban olvassuk –, másrészt meg, mert egyszerűen nincs olyan, hogy „nemzeti műveltség”: a magyar kultúra sem homogén természetesen, többé vagy kevésbé elfogadott darabjai, értelmezési lehetőségei, időben és közösségenként változó kánonjai vannak.

A „nemzeti nyelv” mélyen gyökerező mítoszával azonban akkor sem könnyű leszámolni, ha a fönti meghatározás ellentmondásai

nyilvánvalóak, hiszen bármennyire igazolhatatlan nyelv és nemzet egymást föltételező összetartozása, a sztenderd változat tekintélyének legtáplálóbb forrása a nemzeti romantika: a nemzetállam eszméjének 19. századi kialakulása óta a saját nyelvet a nemzeti lét föltételének és megtartójának gondolják, ráadásul sok nyelv sztenderdizációja korban éppen a nemzetté válással fonódott össze. A mai magyar közgondolkodásban természetesnek tűnik, hogy a nemzetet csakis a nyelv „legjobb” formája, azaz a sztenderd változat szimbolizálhatja, s hogy éppen ezért a nemzeti identitás vállalását a sztenderd föltétlen tisztelete, az érte való aggodás mutatja.

Ezek a megnevezések – *irodalmi, művelt, igényes, nemzeti* – már önmagukban is azt sugallják, hogy a szóban forgó változat valamiféle nyelvi kiválóságot tud fölmutatni más változatokhoz képest: hogy ez az „igazi” magyar nyelv: jobb, teljesebb, szebb, érzékletesebb, mint az összes többi, szóincse gazdagabb, nyelvtana logikusabb. Ilyenféle tulajdonságokkal szokás indokolni azt is, miért is van egyáltalán szükség rá: hogy megértsük egymást, hogy bonyolult gondolatokat is ki tudjunk fejezni, hogy lehessen magyarul szépirodalmat, hivatalos iratokat írni és tudományt művelni, és mert ez a változat minden helyzetben jó, és minden műfajban, területen (tudomány, közélet, oktatás) alkalmas kifejezőeszköz, szemben más változatokkal, amelyek használata mondjuk csak a családdal, barátokkal, szomszédokkal való beszélgetésre alkalmas. Egyszerűen: nyelvileg tökéletesebb, mint a többi változat.

Az első érv a magyar beszélőközösség esetében biztosan nem érvényes: nagyon jól megértenénk egymást a sztenderd nélkül is, a magyar nyelvjárások nem különböznek egymástól annyira, hogy eltéréseik komolyabb megértési zavarokat okoznának. Másrészt, ahol egyébként hasznos egyfajta közös közvetítő nyelv, mert a kölcsönös megértést garantálja – egyes német dialektusok beszélői például kényelmesebben megértik egymást a sztenderd német segítségével –, ott sem indokolja semmi, hogy ezt a közvetítő változatot mindjárt szentté

is avassuk, azt meg különösen nem, hogy az iskola nyelve kizárólag a sztenderd legyen.

Az sem igaz, hogy a sztenderd változat biztonságos volna abban az értelemben, hogy bármikor használhatjuk. Aki egyébként nemigen beszél mást, mint a sztenderdet, informális helyzetekben az is használ egy-két nemsztenderd alakot – ha nem tenné, egyszerűen nem lehetne tudni, hogy ő most éppen közvetlenkedni akar. Érdeemes kipróbálni, milyen hatása lesz, ha a családban, barátokkal, ismerősökkel – reggeli bolondokházában, vacsora közben beszélgetve, tévéműsort kommentálva, gyerekkel játszva, kutyafutattás közben más gazdikkal, barátaink házibulijában, a sarki kisbolt eladójával, a szomszéd bácsival a liftben – szép precízen kiejtünk minden szóvégi mássalhangzót, „kerek egész” mondatokban fogalmazunk, „igényesen” válogatjuk a szavakat, mint a SZOMSZÉDOK nyomdász Ferije tette. Ne feledkezzünk azonban nagyon bele a kísérletbe, mert undok, nagyképű, modoros ember hírébe fogunk keveredni. Ha ott-hon nyelvjárást beszélnek, vagy olyan közösségben, ahol a csoport összetartozását szleng jelzi, legyünk még ennél is óvatosabbak, de kedvesünknek se valljunk szerelmet a fogalmazásórán belénk vert elvárásoknak megfelelően kidolgozott mondatokban.

Sokan hiszik, hogy a nyelvek és a nyelvváltozatok esetében az alkalmasság és a funkció úgy függ össze, hogy a „belső erényeinél” fogva legalkalmasabb nyelv(változat) kerül egy bizonyos funkcióba, válik sztenderddé. Ez éppen fordítva van: egy nyelv vagy nyelvváltozat attól válik alkalmassá egy-egy funkció betöltésére, hogy használni kezdik az adott funkcióban. A magyar sztenderd alapja nem azért az észak-keleti változat, mert az volt a legtökéletesebb magyar, hanem azért, mert jókor volt jó helyen – ez volt Kazinczy alapnyelve. Éppenséggel épülhetett volna a sztenderd magyar – és semmivel sem lenne rosszabb, mint a jelenlegi – a dél-dunántúli változatra, és akkor ma nyílt *ä* hang is volna benne; a szegedire, akkor ma kötelező lenne *ő*zni az iskolában; vagy a palócrea, és akkor, aki adna

magára, az pont úgy szenvedhetne a sztenderd illabiális *a* ejtésével, ahogyan a palóc alapnyelvűek szenvednek ma a labiális *a* ejtésével.

Nézzük meg közelebbről ezt az idolként élénk állított szuperváltozatot. A sztenderd rögzített változat, szabályait nyelvtan, szókincsét szótár írja le, az írásbeliség is konzerválja, a nyelvművelők is minden erejükkel próbálják megakadályozni, hogy lejátszódjanak benne azok a változások, amelyek a többi, „ápolatlan” nyelvváltozatban a maguk természetes tempójában végbemennek. A félbemaradt változási folyamatok roncsolják a szigorú rendszerszerűséget, kivételeket hoznak létre – ezzel együtt persze természetes részei minden nyelvnek, semmi baj nincs velük, de ha már egyszer valaki a „szabályosságot” isteníti, akkor nem árt, ha tudja, hogy a legkevésbé szabályos változatok a sztenderd változatok.

A sztenderd változatban, szintén a rögzítettség és a rá irányuló lelkesült figyelem miatt, minimális a változatoság, ez már önmagában is lassítja a változásokat. A nyelv működését, változását kutató nyelvészek éppen ezért nem is becsülik sokra a sztenderdet: RICHARD HUDSON például, akinek a szociolingvisztika tankönyvéből nyelvészek tömege tanulja az alapokat, a sztenderd változatot alkalmatlannak tartja arra, hogy lényeges dolgokat tudjunk meg belőle a nyelv működéséről – szerinte a változatoság hiánya „már-már patológiakussá” teszi a sztenderdet.

Hudson nincs egyedül azzal, hogy a sztenderdnek semmiféle nyelvi kiválóságot nem tulajdonít. A kiemelt nyelvváltozat nyelvészeti és laikus értelmezése csak a felszínen hasonlít: amikor a nyelvészek a sztenderd változatról beszélnek, egy szóval sem mondják, hogy ez valóban tökéletesebb volna a többi változathoz – épp ellenkezőleg –, csak azt, hogy a beszélők jelentős része azt hiszi, hogy az. Nyelvészeti értelemben a sztenderd mindössze egyetlen változat a sok közül, amely vagy spontán kiválasztódással, vagy tudatos tervezés révén **sztenderdizálódott**, azaz rögzítették szókincsét, nyelvtanát, helyesírását, olykor még elvárt kiejtést is rendelnek hozzá.

A sztenderd változat kétségtelenül széles körben elismert, nyílt tekintéllyel bír, de ez nem is lehet másként, hiszen ezt használják az oktatásban, a médiában, a hivatalokban, az írásbeliség hivatalos, széles közönségnek szóló műfajaiban, a kulturális élet számos területén, s ha a közösségre jellemző a normatív szemlélet, akkor a sztenderdet tekintik a „helyes” nyelvhasználatnak, sőt nem ritkán azonosítják saját anyanyelvükkel. Ez az óriási tekintély azonban nem a sztenderd változat belső tulajdonságaiból származik, pusztán társadalmi értékelése miatt került kiváltságos helyzetbe: a sztenderd változatok lényegében a társadalmi elit nyelvváltozatából alakulnak ki, pozíciójukat pedig különösen megerősítette a 19. században a nemzetállam eszméje – ekkor vált a nemzet szimbólumává a nyelv. A 19. század végén Európaszerte bevezették a közsoktatást, s az iskolai nyelvhasználatban a legtöbb országban szintén a sztenderd változathoz ragaszkodtak. Ez is növelte a sztenderd változatok tekintélyét, s az is, hogy az írásbeliség általában szintén a sztenderdhez kötődik.

Nem azért lesz tehát sztenderddé egy változat, mert jobb a többi változatnál, hanem azért hiszik sokan, hogy a sztenderd jobb a többi változatnál, mert ő a sztenderd változat. A tekintélyelvűség és a rangkórság nyelvi ítéleteinkből sem hiányzik.

Bár a sztenderd változat, mint mondtam, kevesebb változatosságot mutat, mint a maguk természetes mozgásában élő nemsztenderd változatok, azért ez sem teljesen homogén – nem is lehetne, mert akkor végképp megkövülné, semmilyen változás nem játszódhatna le benne, ez pedig nem pusztán „már-már patológikus” állapot egy nyelvváltozat esetében, hanem maga a halál. A magyar sztenderd is megenged bizonyos mértékű változatosságot: egyaránt elfogadja például a *föl* és a *fel*, a *pötytös* és a *pettyes* változatot; írásban nem, de szóban belefér egy-egy kiejtési lezserkedés, például az *n* elhagyása a *-ban* végéről, és simán elmegy a nyelv művelők által javasolt *kell lennie* mellett a *kell hogy legyen* és a *kell legyen*.

Hogyan jöhetnek egyáltalán létre a papíron is rögzített, kodifikált sztenderdben apróbb eltérések? Úgy, hogy az emberek zöme nem szótárból és nyelvtanból tanulja a sztenderd változatot, hanem egyrészt iskolában verik bele, nem egészen egyformán: van tanár, aki mániákusan és vasszigorral óvja a nyelvet a gyerekektől, más tanárok meg engedékenyek; van tanár, aki az iktelen ragozástól mászik a falra (*iszok, eszkek*), de nem törődik a *bát*-okkal, van, aki fordítva – magyarárn a tanárok javítgatási kedve, stílusa és a javítás kedvelt tárgya sem azonos a magyar nyelvterületen. Másrészt pedig a sztenderd természetesen ugyanolyan módon él a beszélők fejében, mint az összes többi változat: mindenkinek az a sztenderd, amit ő annak értelmez tapasztalatai alapján, ahogyan saját maga számára elvonatkoztatja, megalkotja, létrehozza azokból a beszédhelyzetekből, amelyekről úgy véli, hogy mások éppen a sztenderd változatot használták benne.

Hiába mondja a nyelvtan és sokunk nyelvérzéke (azaz a fejünkben lévő, magyar nyelvként értelmezett megszokások), hogy a magyar nyelvben az igekötők a tagadó mondatokban elválnak az igétől, mégis tömegesen találkozunk mostanság a sztenderd változat szokásos megjelenési terepein (például sajtóban, tévében, rádióban egyaránt) olyan mondatokkal, mint *ez a feladat nem megoldható, a kitűzött cél nem elérhető* – egyszerűen azért terjed futótűzként, mert minél többen hallják a sztenderdhez kapcsolódó beszédhelyzetekben, annál többen és annál könnyebben fogadják el a sztenderd részeként, s ha érznek benne valami furcsát, akkor – minthogy „elegáns” helyeken találkoznak vele, írástudók szövegeiben – ezt a kis idegenséget különlegesnek érzik, noha pár évtizede sokan nem szimplán nyelvhelyességi, hanem egyenesen nyelvi hibának („ez nem is magyarul van”) értékelhették volna.

Érdekes a sztenderd helyzete a csoportidentitás szempontjából is. Sokat beszélünk majd róla, hogy a csoportokhoz, közösségekhez kötődő változatok az adott csoport, közösség identitását is szimbolizálják, tényleges emberi kapcsolatokat idéznek. A sztenderd viszont olyan szimbolikus kapcsolatot teremt, amely azok között is

létrejöhet, akik soha életükben nem találkoztak egymással: egy KÉPZELT KÖZÖSSÉG szimbóluma. Érthető hát, hogy a sztenderdet értékelhetik az iskolázottság, az elithez tartozás jeleként, sugallhat hozzáértést, szakértelmet, fölkészültséget, de ne csodálkozzunk azon, hogy a legtöbb beszélőközösségben a sztenderd nyelvhasználathoz minden tiszteletük mellett is távolságtartást, neadjisten merevséget, kivagyiságot társítanak, a nemsztenderd változatok barátságos akolmelegével, otthonosságával, bensőségességével szemben.

Ha nem sokan is, de vannak, akik többé-kevésbé a sztenderd változatot beszélik elsődleges változatként, mert szüleik is ezt használják. Nekik egyben alapnyelvük is a sztenderd változat – ők azok, akik iskolában bátrabban szólalnak meg, hiszen eleve előnyben vannak a többiekkel szemben: az iskola az ő nyelvüket beszéli. A többség számára azonban más az **alapnyelv**: ez az elsőként megtanult, a legkisebb odafigyeléssel beszélt, legautomatikusabban használt változat neve, szimbólumként legbensőségesebb emberi kapcsolatainkat, családunkat, a minket szocializáló közösséget idézi.

Az imént emlegetett Richard Hudson azzal sincs egyedül, hogy nyelvészeti értelemben a sztenderdnél sokkal többre tartja a beszélők alapnyelvét: a társasnyelvészeti vizsgáldásokban a legkívánatosabb csemege az a változat, amelyet a legtermészetesebben, a nyelvi viselkedést megváltoztató tényezőket – például a nyelvész jelenléte ilyen – kiküszöbölve beszélnek. A mesterséges kontrolltól mentes alapnyelvi változatok mesélnek a legtöbbet a nyelvi változások mechanizmusáról – hiszen a változások gyorsabban és kiterjedtebben futnak végig bennük, mint a sztenderdben, így hát „rendszerűbbek”, a 19. század humboldtiánus magyar nyelvészetének terminusával regulásabbak, a természetes, belső szabályszerűségeket teljesebben mutatják, mint a lényegében önkényes törvénnyel, azaz kodifikálással létrehozott sztenderd változat. Az alapnyelvi változatokból értjük meg igazán az egyes nyelvi formák társas jelentésének módosulását, nyelv, ember, közösség, társadalom viszonyát. Ideje sokkal jobban szeretnünk őket – elvégre ők a mi igazi édesanya-nyelveink.